

עלייה והתיישבות

יצירת הגוש ההתיישבותי הדרומי של הקיבוץ הדתי,

1947 – 1943: פרק בהיאחזותו של הקיבוץ-הדתי

בספר ארץ-ישראל

יוסי כץ

בשנת 1935 הוקמה תנועת הקיבוץ-הדתי, ועוד קודם לתחילת התיישבותה קבעה לעצמה תנועה זו מדיניות ברורה ליישב את קבוצותיה בגושים. על-פי מגמה זו, שגם המוסדות המיישבים אימצו אותה בסופו של דבר, הוקמו בשנים 1937-1948 שלושה גושים התיישבותיים, בני שלושה קיבוצים כל אחד, והונח היסוד להקמתו של גוש נוסף. גוש אחד הוקם בעמק בית-שאן, ונכללו בו הקיבוצים סידת-צבי (1937), שדה-אליהו (1939) ועין-הנצי"ב (1946). הגוש השני הוקם בהרי חברון: כפר-עציון (1943), משואות-יצחק (1945) ועין-צורים (1946). הגוש השלישי הוקם בדרום: בארות-יצחק (1943), כפר-דרום (1946) וסעד (1947). קבוצת יבנה, שנוסדה ב-1941, נועדה להיות הנקודה הראשונה של גוש הקיבוץ-הדתי בשפלת יהודה, אך עד הקמת המדינה לא הושלם שם הגוש ההתיישבותי.

מאמר זה מבקש לנתח את תהליך יצירתו של הגוש הדרומי של הקיבוץ-הדתי במסגרת פעילותה ההתיישבותית של תנועה קיבוצית זו והיאחזותה בספר ארץ-ישראל ובמסגרת עבודתם ההתיישבותית של המוסדות הלאומיים במחצית השנייה של תקופת המנדט, ותוך כדי כך גם לחשוף פרק פחות ידוע בתולדות ההתיישבות הציונית בנגב. המאמר גם מדגים במידה מסוימת את המתח ששרר בין דרגי העושים בהתיישבות - מן המוסדות המיישבים (קרי הקרן הקיימת והסוכנות היהודית), דרך המרכזים של תנועות ההתיישבות ועד לגופים המתיישבים עצמם. המאמר מתבסס בראש ובראשונה על חומר ארכיוני של הקרן הקיימת והסוכנות היהודית, ולצדו חומר של המוסדות המיישבים של הפועל-המזרחי, של הקיבוץ-הדתי, של הקבוצות המתיישבות ושל המרכז החקלאי בהסתדרות העובדים הכללית.

* מבוסס על מחקר רחב אודות מפעלי ההתיישבות של הקיבוץ הדתי בתקופה של עד להקמת המדינה ואשר ראה אור בספרי תורה ועבודה בבניין הארץ: הקיבוץ הדתי בתקופת המנדט, רמת-גן 1996.

תחילת הקמתו של גוש הקיבוץ הדתי בדרום

בראשית שנות הארבעים המתינו קבוצות אחדות של הקיבוץ הדתי להתיישבות. תכנית האב' של הקיבוץ הדתי כפי שנוסחה באותם הימים קבעה כי 'את הפעולה ההתיישבותית יש לכוון לפי הקווים כדלקמן: 1. העלאת גוף ראשון לעמק החולה כהתחלת התיישבותנו הגושית באזור זה; 2. העלאת גוף שלישי לעמק בית שאן [השלמה גושית לטירת צבי ולשדה אליהו]; 3. יישוב נקודה שנייה על-יד יבנה'.¹ למעשה כבר במהלך שנת 1940 עלתה על סדר-יומו של הקיבוץ הדתי האפשרות להתיישב בנגב הצפוני ובסביבות באר-שבע; כידוע, חוק הקרקעות שפורסם בתחילת 1940 אסר על יהודים לרכוש קרקעות באזורים מסוימים של ארץ-ישראל, לרבות הדרום והנגב, והמוסדות הלאומיים שאפו אפוא לחדור אל אותם אזורים ולהפר את האיסור; אולם שיקולים משקיים-חקלאיים והידיעה כי מדובר ב'עליות כיבוש', שיסבלו ממגבלות תקציביות ניכרות, הגחו את הקיבוץ הדתי לדחות הצעות התיישבות אלו (ובשבילנו דווקא קשה הדבר הזה ... אנחנו לא יכולים להרשות לעצמנו כשלון). מסיבות דומות, וכן בגלל אי-היכולת להקים שם גוש ישובי שלם, דחה הקיבוץ הדתי הצעות להתיישב בג'דין שבגליל העליון וב'רחניה שליד יקנעם'.² בשנים 1940-1942 נתקל הקיבוץ הדתי בקשיים רבים לפתוח בהקמתו של גוש בסביבת החולה, וגם העלאתה של נקודה שנייה ליבנה לא נראתה באופן השלמת הגוש בעמק בית שאן גם היא היתה רחוקה מביצוע, ולא היו הצעות מתאימות אחרות להתיישבות. מאידך גיסא קבוצות הקיבוץ הדתי הוותיקות, רמת-השומרון ואברהם,³ לחצו לצאת להתיישבות. זו כבר היתה השנה השביעית לשהותן של שתי הקבוצות במרכז הארץ, בהמתנה להתיישבות הקבע, תורן להתיישבות כבר הגיע והן גם היו מוכנות לכך. אצל רמת-השומרון היו הרברים חריפים במיוחד, שכן פעמים אחדות היא נחשבה מועמדת קרובה להתיישבות במקומות שונים ותקוותה נכזבה בכל פעם.⁴

למעשה כבר בתחילת 1941 הכיר הקיבוץ הדתי בדיחפות הצורך ליישב את שתי הקבוצות. כאשר דבר לא נעשה בעניין גם במהלך שנה-הוצי אחרי-כן, הוא החליט

1. פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי של הפועלי-המזרחי [להלן: הפוהמ"ז] מיום ו' באדר א' ת"ש, ארכיון הקיבוץ הדתי [להלן: ארכיון הקבה"ד] 568-86; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 17.5.40, שם 560-85, משם הציטוט; מכתב הרצפלד אל אוסישקין מיום 8.8.40, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ] KKLS/ 11604.
2. מתוך ההלטות המועצה המורחבת של הקבה"ד שהתקיימה בטירת צבי באדר תש"א, ארכיון הקבה"ד, תיק 2-מ.
3. לימים עלתה קבוצת אברהם לעציון ופתחה שם את גוש הקבה"ד. על קבוצת אברהם ראה: י" כץ, ההתיישבות היהודית בהרי החרון ובגוש עציון 1940-1947, רמת-גן 1992, עמ' 80 והלאה [להלן: י" כץ, ההתיישבות היהודית]; ד' קנוהל, גוש עציון במלחמתו, ירושלים תשי"ו, עמ' 17-21; ח"י פלס, 'ההתיישבות הדתית בארץ-ישראל בשנות ה-20 וה-30', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו, עמ' 172-175.
4. 'עלונים לאינפורמציה פנימית', חוברת ו (אלול ת"ש), עמ' 3-4, ארכיון הקבה"ד; שם, שנה

'... לפנות בדרישה נמרצת למוסדות המיישבים להעלות עוד השנה את שתי הקבוצות הנ"ל. הקיבוץ־הדתי אף תבע מן המרכז החקלאי של הפועל־המזרחי '... להעמיד את השאלה הזאת בראש דאגותיו'.⁵ אכן, קיץ 1942 הוקדש בקיבוץ־הדתי לפעילות אינטנסיבית בנושא זה, ומשנכזבו התקוות להרחיב בקרוב את הגושים הקיימים, הוא החליט לבסוף לפתוח גוש חדש - בדרום. קבוצת רמת־השומרון יועדה לאדמות שרכשה הקרן הקיימת מדרום־מזרח לעזה, וקבוצת אברהם יועדה לקרקעות הקרן הקיימת הסמוכות לבית־חנן שמצפון לעזה;⁶ אך בנובמבר 1942 נכנע הקיבוץ־הדתי ללחצי המוסדות והמרכז החקלאי של הפועל־המזרחי והחליט לייעד את קבוצת אברהם לעציון שבהרי חברון.⁷

הצטברותו של רכוש קרקעי בבעלות הקרן הקיימת מדרום לקו מגידל-נגבה ועד דרומית לעזה - אזור שהיה ריק מיישובים יהודיים עד לסוף שנות השלושים⁸ - קשורה ברכישות קרקע שהחלה הקרן־הקיימת לבצע באזור זה מאז אמצע 1939. ראשיתן של הרכישות בפנייתו של משה סמילנסקי לקרן הקיימת שתיטול על עצמה השלמה של רכישות בסביבה. סמילנסקי החל שנים אחדות לפני־כן לרכוש שם קרקעות למען קבוצות של יהודים פרטיים, אולם הוא לא היה יכול להשלימן, מאחר שהקבוצות הללו חדלו להעביר את הכספים על רקע מאורעות 1936-1939. בסך הכל היה מדובר בכ־29 אלף דונם, כ־12 אלף דונם מהם מורחית ודרום־מזרחית לעזה והיתר צפונית לה. הסכום שהקרן הקיימת נתבקשה להשקיע היה כמאתיים אלף לא"י.

הקרן הקיימת החליטה בתחילה להשלים כשליש מהרכישות, אלה שהתרכזו בחלק הצפוני של המרחב. בנמקו בדירקטוריון הקרן הקיימת את החשיבות הרבה שיש להשלמת הרכישות, הדגיש בן־גוריון:

- ב, חוברת ד (אלול תרצ"ט), עמ' 6-7; עלונים, ז (ניסן תש"ב), עמ' 16-18; נתונים שונים על קבוצת רמת־השומרון והרכבה, ללא תאריך - כנראה מתחילת שנות ה־40, אצ"מ KKL 5/9754; נ"צ עמינה, בשערי עזה: המערכה בבארות יצחק, תל־אביב תש"ט, עמ' 33-34; " כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 76.
5. עלונים, ח (ניסן תש"ב), עמ' 21.
6. לקראת המועצה השלישית, דר"ח של מזכירות הקיבוץ הדתי תש"א-תש"ד, תל־אביב תש"ה, עמ' 11-17; ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 24.8.42, ארכיון סירת־צבי [להלן: אט"צ], קלטר הקבה"ד 1937-1950; דו"ח משיבת ועדת ההתיישבות של הקבה"ד מיום 27.7.42, ארכיון הקבה"ד 14-2; מכתב של אליהו מלר מיום 5.8.42, שם, שם; מכתב של מזכירות הקבה"ד אל חברי ועדת ההתיישבות מיום 22.7.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 13.7.42, שם 561-85; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 15.7.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 20.10.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 19.11.42, שם א'-561-85; מכתב מזכירות הקבה"ד לקבוצות מיום 22.20.42, שם, שם.
7. ראה בהרחבה: " כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 83.
8. מידע של לשכת ההסברה של הסוכנות על קניות קרקע מוגברות של הקרן הקיימת מיום 20.8.41, אצ"מ S 53/1689.

... אי אפשר למשוך את העניין עידן ועידנים. יען כי אם תצא גזירת איסור קניית הקרקעות הרי איזור זה יהיה בין הראשונים שעליהם הגזירה תחול. זהו מבחינת הזמן. מבחינה כספית - ברור, כי קבוצות היהודים שהתקשרו על קניות הקרקעות אין ביכולתן להביא את הענינים לידי גמר. ואם הקרן הקיימת לא תיכנס בעובי הקורה ולא תקבל על עצמה את הקניות הקרקעיות האלו צפויה סכנה כפולה: הכסף שקבוצות היהודים הכניסו כבר - ילך לאבוד; הקרקעות תישמטנה מידינו...⁹

חודשים אחדים לאחר־מכן וזמן לא רב לאחר פרסומו של חוק הקרקעות, נפנתה הקרן הקיימת לרכוש קרקעות גם בדרומו של המרחב - מדרום ומזרח לעזה. הפעם הרכישה היתה חלק ממגמה מדינית־אסטרטגית של המוסדות הלאומיים להעדיף רכישות קרקע והתיישבות דווקא באזור האסור על־פי חוק הקרקעות; הדרום והנגב נכללו כאמור באזור זה.¹⁰

השטח הראשון שהקרן הקיימת החלה לרכוש בסביבות עזה היה שייך לראש עיריית עזה לשעבר, פחמי אל־חוסני, וגודלו - 2250 דונם.¹¹ הוא נמצא כחמישה ק"מ דרומית־מערבית לעזה,¹² ורבעה עליו משכנתא לטובת נושים יהודיים עוד לפני פרסומו של חוק הקרקעות. בהסכמת כל הנוגעים בדבר והקרן הקיימת, הוצא השטח למכירה פומבית לשם מימוש המשכנתא. הקרן הקיימת רכשה אותו לבסוף, ובתוך כך היא הפעילה לראשונה שיטה לעקיפת חוק הקרקעות: רכישה של אדמות שמושכנו עוד לפני פרסומו של החוק והוצאו למכירה פומבית, לאחר שהלזוים לא עמדו בתחור ההלוואות. זה היה אחר היוצאים מן הכלל שנקבעו בחוק הקרקעות, אחד החריגים מן האיסור למכור קרקעות באזורים מסוימים למי שאיננו ערבי ארץ־ישראלי. הצלחת הקרן הקיימת ברכישה הזאת היתה תקדים חשוב, והיא עודדה אותה לחזור ולהשתמש בשיטה זו ואף לשכללה לכדי מכשיר מרכזי לביצוע רכישות נוספות באזורים האסורים במהלך שנות הארבעים.¹³

9. פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 26.4.39, אצ"מ 10 KKL; וכן ראה אצ"מ S 531/1689 (לעיל הערה 8); " ויץ, התנחלותנו בתקופת הסער: ניסן תרצ"ו- ניסן תש"ז, מרחביה 1947, עמ' 133 [להלן: " ויץ, התנחלותנו]; קרן קיימת לישראל, פעולות והשגים, ת"ש-תש"ז: דין וחשבון מוגש לקונגרס הציוני הכ"ב, ירושלים תש"ז, עמ' 40-42; " ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ב, רמת־גן תשכ"ה, עמ' 88, 124 [להלן: " ויץ, יומני].
10. פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 11.4.40, אצ"מ 10 KKL; פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 30.5.40, שם, שם; מכתבו של הרצפלד אל אוסישקין מיום 8.8.40, אצ"מ 5/11604 KKL; אצ"מ S 531/1689 (לעיל הערה 8).
11. פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 11.4.40, אצ"מ 10 KKL; " ויץ, יומני, ב, עמ' 153-151.
12. עלונים, יב (אדר ב' תש"ג), עמ' 21-22; בשערי עזה, עמ' 34.
13. דיווח של הקק"ל על רכישת אדמות פחמי אל־חוסני [ללא תאריך, אך נראה מאוגוסט 1940], אצ"מ 5/11604 KKL; וכן ראה: " כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 15 והלאה; " ויץ

רכישת אדמות פחמי אל-חוסני הושלמה בקיץ 1940,¹⁴ והיא היתה נעיצת קנה ... להתחלת מפעל התיישבותנו באיזור חדש וחשוב בדרום הארץ, שעד כה לא היתה לנו דריסת רגל בו, ובסביבה הקרובה ביותר לאחת הערים החשובות. האדמה היא אדמת מישור, קרובה לכביש המקשר את עזה עם גוש ההתיישבות היהודית בשפלת יהודה ...'. הרכישה היתה גם חשובה מאוד לשם הצלת שטח גובל, 1200 דונמים שהיו בבעלות יהודית פרטית ולא היה אפשר לנצלם בלי שטח נוסף. הקרן הקיימת העריכה כי השטח שנרכש יוכל לשמש נקודת ישוב לכחמישים עד שישים נפש,¹⁵ ובעצם הרכישה היא ראתה קרש קפיצה לרכישות נוספות בסביבות עזה וכן לרכישות ממשפחת פחמי בכל איזור הדרום.¹⁶

אף שרכישת השטח בסביבות עזה הושלמה בקיץ 1940, סברו המוסדות הלאומיים כי עדיין אין להתחיל בפעולה התיישבותית ולעת עתה יש להסתפק בשמירת הקרקעות בלבד באמצעות פלוגה נודדת. נימוקם היה כפול: ראשית, מחסור חמור באמצעים חייב לגבש שיטה של עליות לקרקע שלא תהיה כרוכה בהוצאות רבות, שכן ... אם נאמר להיות "עקביים", שרכישת קרקע חדשה מתוייבת להיישב מיד, הרי שהמסקנה ההגיונית תהיה לאסור על עצמנו קניית קרקע חדשה בהחלט ...";¹⁷ לימים נמצאה שיטת ה'היאחזות' כדרך להאחז בקרקעות שנרכשו באזורי הספר בשנות הארבעים.¹⁸ שנית, המוסדות הלאומיים שאפו ליצור תחילה בסביבה יתרה קרקעית שתספיק לעלייתם של חמישה עד שישה ישובים בבת אחת, שכן ... לא יהיה נכון להתחיל בעליה אחת בודדת ורחוקה כל עוד שאיננו בטוחים כי מיד תבואנה אחרות. העליות לכאן תהיינה שלמות יותר אם תיעשנה בבת אחת ...".¹⁹ באותם הנימוקים ממש דחו המוסדות בקיץ 1940 גם את דרישתו של אברהם הרצפלד, יושב-ראש

- ויץ, בחבלי נחלה: פרקי יומן, תל-אביב תשמ"א, עמ' 19-26 - ושם בהרחבה על שיטות פעולתה של הקק"ל לעקוף את חוק הקרקעות.
14. מכתב חברת אמיק"א אל ויץ מיום 2.8.40, אצ"מ KKL 5/11604; מכתב הקק"ל אל סוכנות פאלקור מיום 6.8.40, שם, שם; מכתב ויץ אל דב יוסף מיום 3.5.40, שם, שם; מכתב ויץ אל פסמן מיום 6.8.40, שם, שם; "ויץ, יומני, ב, עמ' 167.
15. אצ"מ KKL 5/11604 (לעיל הערה 13).
16. אצ"מ S 53/1689 (לעיל הערה 8); פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 30.5.40, אצ"מ KKL 10; פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 18.12.41, שם, שם; "ויץ, יומני, ב, עמ' 207, 247-248, 316-318.
17. מכתב ויץ אל הרצפלד מיום 18.8.40 - משם הציטוט, אצ"מ KKL 5/11604; וכן ראה: ח' פורת, 'המדיניות והפעילות הציונית לרכישת קרקעות והתיישבות בדרום ובנגב, 1929-1946', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1989, עמ' 234-237; "ויץ, יומני, ב, עמ' 167-169.
18. הקרן הקיימת, פעולות והשגים, ת"ש-תש"ו, עמ' 48; כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 66-65.
19. מכתב ויץ אל הרצפלד מיום 18.8.40, אצ"מ KKL 5/11604.

יצירת הגוש ההתיישבותי הדרומי של הקיבוץ הדתי

המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים הכללית, לבצע עלייה מידית לאדמות פחמי אל-חוסני.²⁰

על-פי מדיניות החדירה לאזורים האסורים ומתוך שאיפה ליצור יתרה קרקעית של ממש בסביבות עזה, העמיקה הקרן הקיימת את רכישותיה שם בשנות הארבעים הראשונות. הרחבת האחיזה בנפת עזה עלתה בחשיבותה אף על הרחבת האחיזה בנגב, בנפת באר-שבע, שכן נפת עזה היתה מיושבת בערבים וריקה כמעט מהתיישבות יהודית, ואילו נפת באר-שבע היתה ריקה מערבים ויהודים גם יחד. משום כן האמינו במוסדות הלאומיים, כי התביעה הציונית ליישב את נפת באר-שבע ביהודים עשויה להתקבל בנקל בהכרעות הפוליטיות לאחר מלחמת העולם השנייה, ולעומת זאת נפת עזה עלולה להיות מוכרזת כ"יודן ריין": 'מוטב אפוא לחדור עתה לשם להידחק ולהקים 5-6-7-8 נקודות יישוב...'

שיקולים אלו היו הרקע גם לרכישות בבית-חנון שמצפון לעזה (וכן בסביבות רוחמה, בהוג' - לימים דורות, בסומסום - לימים גבר עם ובהרביא - לימים יד-מרדכי).²¹ ב-1942 כבר היו בידי הקרן הקיימת בבית-חנון כ-1400 דונם והיא עסקה ברכישת 700 דונם נוספים.²² עוד קודם-לכן, בסוף 1941, החליטו המוסדות להתחיל בקרוב ליישב את הקרקעות שנרכשו, הן כדי להבטיח את הבעלות עליהן והן כדי להענות ללחציהן הגוברים של הקבוצות השונות שהמתינו להתיישבות.²³

ההצעות להתיישב על אדמות עזה (קרי: קרקעות פחמי אל-חוסני בצירוף הקרקעות הפרטיות שגבלו עמן) וכן על אדמות בית-חנון נראו היחידות שהתאימו לקיבוץ-הדתי מבין מעט ההצעות האחרות שהיה אפשר לרונן בהן בקיץ 1942. למעשה הקיבוץ-הדתי הכריע להתיישב באזור זה בדרך האלימינציה. תוך דיונים רבים והתלבטויות הוא שלל באוקטובר 1942 את הצעת המוסדות הלאומיים והמרכז החקלאי של הפועל-המזרחי להתיישב בנחלין ובכפר-עציון.²⁴ בפשיט ובחפמה - שהיו יכולות להשלים גוש התיישבותי בשפלת יהודה לצד קבוצת יבנה ומבחינה חקלאית-משקית היו עדיפות על סביבות עזה - לא נוצרה עדיין יתרה קרקעית מספקת להקמת נקודות נוספות. זה היה גם דינם של מקומות אחרים בנפת עזה (למעט אדמות עזה ובית-חנון), לאחר שקיבוץ דורות התיישב באדמות הוג' בסוף 1941 וקיבוץ גברעם עלה על

20. ראה הערה 19: מכתבו של הרצפלד אל רופין מיום 8.8.40, שם, שם; מכתבו של הרצפלד אל אוסישקין מיום 8.8.40, שם, שם; י' ויץ, יומני, ב, עמ' 168.

21. י' ויץ, יומני, ב, עמ' 204 - משם הציטוט; כן ראה: פרוטוקול ישיבת דירקטוריון הקק"ל מיום 18.12.41, אצ"מ 10 KKL; י' ויץ, התנחלותנו, עמ' 127; הנ"ל, יומני, ב, עמ' 209, 282.

22. צילום פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי של הסתדרות מיום 27.8.42, ארכיון הקבה"ד 14-2; י' ויץ, יומני, ב, עמ' 204-205, 211, 213, 217, 225, 229-230, 237-236, 241, 256, 260.

23. מידע של לשכת ההסברה של הסוכנות אודות קניות קרקע מוגברות של הקרן הקיימת מיום 20.8.41, אצ"מ S 53/1689.

24. ראה בהרחבה: י' כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 75 והלאה.

הקרקע בסומסום בקיץ 1942. בעמק החולה, כך סברו אז בקיבוץ-הדתי, לא נוצרו התנאים לפתוח בהקמתו של גוש התיישבות.²⁵

סביבות עזה לא היו אופטימליות להתיישבות בעיני הקיבוץ-הדתי, אף כי בעתיד היה אפשר להקים במקום גוש.²⁶ זה היה אזור התיישבותי חדש, '... רחוק, מבודד ובלתי מוכר...',²⁷ שהידע על אפשרויותיו החקלאיות היה מועט. סימן-שאלה גדול ניצב בעניין כמויות המים באזור; '... התנאים האקלימיים שם מיוחדים ויש לחקור אותם ... צריך לברר האם אפשר להתבסס שם על ידי הפלחה ואיזה גידולים באים בחשבון ...'.²⁸

אף-על-פי-כן, בקיבוץ-הדתי היו משוכנעים כי לנוכח מדיניות המוסדות הלאומיים להפנות את ההתיישבות לאזורים האסורים והמוגבלים על-פי חוק הקרקעות, לא תזדמנה להם בזמן הקרוב הצעות טובות יותר.²⁹ בעקבות סיוורים שערכו שם נציגי הקיבוץ-הדתי, הם גם חשו בבירור כי מבחינה משקית-חקלאית האזור עדיף לאין ערוך על פני סביבות נְחֵלִין וכפר-עציון שהוצעו להם באותו זמן.³⁰ זאת ועוד: היתה הערכה כי אם יתגלו מים טובים בקידוחים, יהיה אפשר לפתח במקום משק גדול הנושא את עצמו על שטחים המספיקים להקמתו של גוש;³¹ ובכל מקרה, בסביבות עזה יהיה אפשר לבחון תוך זמן קצר יחסית את מידת ההתאמה המשקית, ואילו '... בכפר-עציון זה יתברר רק אחרי 8-10 שנים ואז קשה מאד לצאת ...'.³² תוך שלילת סביבות עציון והמלצה להעדיף בתנאים הקיימים את סביבות עזה, הטעים אחד מחברי מזכירות הקיבוץ-הדתי: '... יש כאן [בעציון] אקספרימנט קשה הדורש כוח

25. ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 24.8.42, אט"צ, קלסר הקבה"ד, 1937-1950; דו"ח ישיבת ועדת ההתיישבות של הקבה"ד מיום י"ג אב תש"ב, ארכיון הקבה"ד 14-2; מכתבו של אליהו מלר מיום 5.8.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 13.7.42 שם 561-85; פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 15.7.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 20.10.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 19.11.42, שם א'-561-85; מכתב הקבה"ד אל מזכירות המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 22.10.42, שם 14-2.
26. לקראת המועצה השלישית, עמ' 16-17.
27. עלונים, כו-כז (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 1.
28. פרוטוקול ישיבת ועדת ההתיישבות של הקבה"ד מיום י"ג באב תש"ב, ארכיון הקבה"ד 14-2.
29. פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 13.7.42, ארכיון הקבה"ד 561-85; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 15.7.42, שם, שם; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 20.10.42, שם, שם.
30. פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 19.11.42, ארכיון הקבה"ד א'-561-85; לעיל הערה 28; מכתבו של אליהו מלר אל מזכירות הקבה"ד ואל חברי ועדת ההתיישבות מיום 22.7.42, ארכיון הקבה"ד K-561-85. ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 24.8.42, אט"צ, קלסר הקבה"ד, 1937-1950.
31. לקראת המועצה השלישית, עמ' 16-17.
32. פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום 19.11.42, אט"צ, קלסר הקבה"ד, 1937-1950.

כלכלי וקורבנות. אין זה מורך לב וחוסר חלוציות, אלא אחריות כלפי תנועתנו. אנו זקוקים למשקים בריאים על מנת לעשות פעם אקספרימנטים קשים...³³

מבין אדמות עזה ובית-חנון העדיף הקיבוץ-הדתי את אדמות עזה, מפני שהן היו נוחות יותר מבחינה טופוגרפית: אם יימצאו בהן מים, יהיה אפשר להשקותם בהצפה, ולעומתם השטחים בבית-חנון היו מדרוניים.³⁴ מכל מקום, המוסדות המיישבים אישרו סופית בינואר 1943 את עלייתה של קבוצת רמת-השומרון להתיישבות על אדמות עזה.³⁵ כך נסללה הדרך להקמת בארות-יצחק (על שמו של הרב יצחק ניסנבוים) עם עליית הפלוגה הראשונה של הקבוצה לאדמות עזה עוד באותו החודש.³⁶ בשל להצי המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים הכללית לא שוריינו לתנועת הפועל-המזרחי גם אדמות בית-חנון. מתברר כי המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים הכללית היה בדעה הפוכה לזו של הקיבוץ-הדתי: הוא סבר כי הצעת בית-חנון לא פחות טובה מההצעה להתיישב על אדמות עזה (אגב, עובדה זו יכולה ללמד על העדר ידע של ממש על הסביבה שמדרום ומצפון לעזה) וביקש לשריין אדמות אלו לגופי ההתיישבות שלו. בתמורה להבטחה לקבל את אדמות 'חיץ' ב'מצודות אוסישקין' שבצפון החולה, ויתר הפועל-המזרחי על העלאת תביעה להתיישב באדמות בית-חנון ובתחילת 1943 התיישב שם קיבוץ ניר עם.³⁷

עליית הפלוגה הראשונה של רמת-השומרון לאדמות עזה התקיימה כזכור בתחילת 1943 וכך גם גנעץ הקנה היהודי הראשון מדרום לעזה. עוד קודם-לכן, בשלהי 1942, כאשר כבר היה ברור כי המוסדות הלאומיים יאשרו לקבוצת רמת-השומרון לעלות לאדמות עזה,³⁸ הגיעו למקום שלושה חברים מהקבוצה לבצע קידוח מים.³⁹ הממצאים הכזיבו – נתגלו מים ברמת מליחות גבוהה (כ־2000 מ"ג כלור בעומק 120 מ') – אולם מומחים העריכו כי ישנם סיכויים למצוא מים טובים יותר במקומות אחרים בשטחים שנקבעו לעלייה.⁴⁰

נראה כי הצורך לבצע קידוחים נוספים, וכללית הצורך להתמודד עם שאלת המים,

33. שם; וכן ראה: לקראת המועצה השלישית, עמ' 16–17.
34. פרוטוקול ישיבת ועדת ההתיישבות של הקבה"ד מיום י"ג באב תש"ב, ארכיון הקבה"ד 14–2; מכתבו של אליהו מלר אל מזכירות הקבה"ד מיום 5.8.42, שם, שם.
35. פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 20.10.42, ארכיון העבודה [להלן: אע"ה], חס' 235IV, רש' IV, תיק 58; ויץ, יומני, ב, עמ' 300.
36. בשערי עזה, עמ' 34; לקראת המועצה השלישית, עמ' 16–17; עלונים, יב (אדר ב' תש"ג), עמ' 21–22; מכתב מזכירות ועדי הגושים והמועצות האזוריות אל שר הפנים י' גרינבוים מיום 23.7.48, אע"ה, חס' 235IV, תיק 2081 ב'.
37. ראה: לעיל הערה 28; צילום פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי של הסתדרות העובדים הכללית מיום 27.8.42, שם, שם; אע"ה, לעיל הערה 35; ויץ, יומני, ב, עמ' 278–279, 300.
38. אע"ה, שם.
39. עלונים, יא (כסלו תש"ג), עמ' 3.
40. עלונים, יב (אדר ב' תש"ג), עמ' 21–22.

שכל ההתפתחות המשקית במקום היתה תלויה בפתרונה, הביאו את המוסדות הלאומיים לקבוע תקציב גבוה יחסית לעלייה לקרקע, 33 אלף לא"י, ושליש ממנו יועד לכל סידורי המים. החשש ממחסור במים גם הביא לכך שתוכנית ההתיישבות במקום היתה בנויה על משק אקסטנסיבי בשנים הראשונות, שכן 'לא ידוע אם ימצאו במקום מים טובים ובמידה מספיקה'. על רקע התוכנית למשק אקסטנסיבי הוקצו בתקציב העלייה לקרקע גם 8000 לא"י לרכישת כלי עבודה כבדים. כ-13,500 לא"י נוספים הוקצו להון חוזר, להעברה, לביטחון, לשיכון ארצי ולרכישת בהמות.⁴¹ העלייה לאדמות עזה נעשתה כהיאחזות, ולפיכך נאלצה קבוצת רמת-השומרון להתפלג בין עיקרה, שנשאר ליד פרדס-חנה, לבין הפלוגה שעלתה להתיישב. מספר החברים בבארות-יצחק בתקופה הראשונה לא עלה על עשרים, ועיקר תעסוקתם היה הקמת המחנה הארצי, קידוח והכנת שטחים לגידולי קיץ. הקרן הקיימת העמידה לרשות הפלוגה העולה כ-11 אלף דונם לשם עיבוד ושמירה. שטחים אלו היו מפורזים בארבעה גושים (חלקם מפוצלים בתוכם) והם היו רכושה הקרקעי של הקרן הקיימת באזור והרזרבה להרחבת ההתיישבות היהודית בעתיד. כ-3400 דונם (אדמות פחמי אל-חוסני בצירוף האדמות היהודיות הפרטיות) היו מרוכזים סביב מחנה הקבוצה.⁴² מיקומו הסמוך של מחנה חיל-האוויר הבריטי הניע את הבריטים להטיל הגבלות על קביעת האתר של ישוב הקבע. עובדה זו היתה חלק מהגורמים לדחיית הקמתו של מחנה הקבע לתקופה ארוכה, והקבוצה פוצלה אפוא לזמן ארוך בין פרדס-חנה ובארות-יצחק, על כל הקשיים שהיו כרוכים בכך. רק בקיץ 1945 אוחדה הקבוצה כולה בבארות-יצחק.⁴³

מקיפאון לתנופה

מאז שקבוצת רמת-השומרון פתחה בתחילת 1943 את ההתיישבות בגוש הדרומי של הקיבוץ-החדתי ועד למחצית השנייה של שנת 1946 לא נקט הקיבוץ-החדתי פעולה של ממש להשלמתו של הגוש. הימנעות זו נבעה מסיבות שהיו קשורות בסדרי עדיפויות בעבודת הקיבוץ-החדתי על רקע תנאי השעה ואופייה. מתחילת שנות הארבעים הוברר כי שיטת 'ההיאחזות' היא הדרך שהמוסדות הלאומיים נוקטים ביישובם של השטחים החדשים שרכשה הקרן הקיימת. שיטה זו

41. לקראת המועצה השלישית, עמ' 16-17 - משם גם הציטוט.
 42. עלונים, י"ב (לעיל הערה 40); לקראת המועצה השלישית, עמ' 12-13, 34-35; "ברסלבסקי, הידעת את הארץ, ב. ארץ הנגב, תל-אביב תש"י, עמ' 377-380.
 43. ראה: לעיל הערה 41; דו"ח מהסיוור לקביעת מקום היישוב של קבוצת הפוהמ"ז ליד עזה מיום 11.7.43, אצ"מ 5/12538/KKL; עלונים, כ (ניסן תש"ו), עמ' 19-20; בשערי עזה, עמ' 34-37; פרוטוקול ישיבת ועדת המשק של הקבה"ד מיום 24.6.43, ארכיון הקבה"ד 15-12; ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 3.4.44, שם, שם; נתיבה, לג-לד (כסלו-טבת תש"ו), עמ' 12.

היתה 'היפוכו מן התוכן הנתון במושג התיישבות'⁴⁴ - היא לא אפשרה עוד התיישבות מלאה של נקודות קבע, המתוכננות ליישובו של כל הגרעין על-פי תוכנית משקית כוללת ועל יסוד הצטיידות מלאה. עיקרה של השיטה החדשה היה השקעה מזערית בכל נקודת ישוב, כדי להקים את מרב הנקודות באמצעים המצומצמים שעמדו לרשות המוסדות הלאומיים.

למעשה 'ההיאחזות' היתה המשכה של 'חומה ומגדל', והיא גובשה במוסדות גם מפאת תנאי המלחמה והאמרת המחירים וגם בשל הצורך המדיני הרוחק לקנות אחיזה בשטחי אדמה שנרכשו או שעמדו להרכש. לא היה ב'היאחזות' אלא רק התחלה של התיישבות - תקיעת יתד והקמת מחנה חלוץ באמצעות מספר מזערי של חברים, שיאפשר להשיג מינימום של ביטחון ואפשרות קיום מן הקרקע או מעבודה. מכאן נבע גם ההכרח לפלג את הקבוצות המועמדות להתיישבות. גם הציוד והתקציב שניתנו לקבוצה העולה היו מזעריים.⁴⁵

דרך זו של אחיזה בקרקע הציבה אתגר נכבד בפני הקיבוץ הדתי. '... הקיבוץ הדתי עמד בשנים אלה לא פעם לפני השאלה, אם מותר ואפשר לו להשתתף במידה רבה בעלויות מסוג זה ...'.⁴⁶ שתיים מקבוצותיו עלו להתיישבות בשנת 1943 כהיאחזויות באזורי ספר: קבוצת אברהם שעלתה לעציון⁴⁷ ורמת השומרון. שתיהן נאלצו להתפצל ולהתמודד לא רק עם בעיות התיישבותיות הקשורות בראשיתו של כל תהליך התיישבותי, ותהליך התיישבותי-היאחזותי בפרט, אלא היה עליהן להתמודד עם התנאים המיוחדים ששררו באזורים שהן עלו אליהם.⁴⁸ קבוצה נוספת - רודגס - השלימה רק בקיץ 1942 את מעברה ליבנה, והקיבוצים שירת-צבי ושדה-אליהו שבעמק בית-שאן נזקקו גם הם, כמו אברהם ורמת-השומרון, לעזרת הקיבוץ הדתי ולתוספת כוח-אדם מפעם לפעם כדי להתמודד עם אתגרי ההתיישבות הקשים שהועמדו בפניהם.

באותו זמן, בתחילתן ובאמצען של שנות הארבעים, גויסו חברים רבים מקבוצות הקיבוץ הדתי לתפקידים בטחוניים שונים, ומאידך גיסא הוטלה על הקיבוץ הדתי החובה להמשיך ולטפל בתפקידים תנועתיים שרבו במיוחד בתקופת המלחמה - דאגה לקליטת הנוער והדרכתו, הוצאת חברים לשליחות בארץ ובגולה וכדומה. כל זאת בזמן שכל מניינו של הקיבוץ הדתי לא עלה על 800 עד 900 נפש במסגרתן של שמונה קבוצות בלבד ובעוד העלייה מן הגולה דועכת.

במצב עניינים שכזה, כאשר על כתפי הקיבוץ הדתי רבץ עיקר הדאגה לקיומן של קבוצותיו שעלו להתיישבות ולהמשך הפעולה התנועתית, לא היה לו מנוס מהאטה

44. י" ויץ, התנחלותנו, עמ' 25.

45. וראה בהרחבה על השיטה אצל י" כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 65-66 והערות 2-5.

46. לקראת המועצה השלישית, עמ' 12.

47. וראה בהרחבה: י" כץ, ההתיישבות היהודית, פרקים ב-ג.

48. שם, שם; לקראת המועצה השלישית, עמ' 16-17, 34-35.

העמדות', היתה תגובה לפרסום תוכנית מוריסון-גריידי, שבאה לממש את החלטות הוועדה האנגלית-אמריקנית שביקרה בארץ בתחילת 1946. על-פי תוכנית מוריסון-גריידי, 40 אחוזים משטחי ארץ-ישראל יועדו למחוז ערבי. במחוז זה נכללו גב ההר, הדרום, השפלה הדרומית וצפון הנגב.⁵⁵ היה ברור כי הגשמת התוכנית תגזור כליה על ההתיישבות בדרום ובנגב, שכן הכללתם של אזורים אלו במחוז הערבי תמנע פיתוח יהודי בתחומם.⁵⁶

עם פרסומה של התוכנית כתב יוסף ויץ ביומנו (31 ביולי 1946): 'הרהרתי בלבי: אם זו המדיניות העתידה לבוא, מה יהיה מצבנו באיזור הערבי, כלומר, מה יהיה מצבם של הישובים המועטים שבדרום ובנגב ובהיישובים? האם אין חובה לתקוע עתה עוד כמה יתדות, כדי שישמשו אחר כך משען ליהודים רבים שיתלקטו ויתקבצו אליהם?'⁵⁷ למחרת שוחח ויץ עם גרנובסקי 'על געיצת-קנים בדרום ובסביבת ירושלים'. גרנובסקי 'גם הוא חשב על כך נוכח המדיניות החדשה', וכך גם סברו במחלקה המדינית ובמחלקת ההתיישבות.⁵⁸

כל העוסקים במלאכת ההתיישבות חברו אפוא יחדיו לגיבושה של תוכנית מקפת להדירה התיישבותית מסיבית למחוז הערבי המתוכנן באמצעות עלייה על קרקעות שהיו כבר בידי הקרן הקיימת. בהשפעתו של אשכול ובלחצו של בן-גוריון, ולאחר שגובשו תוכניות להספקת המים, הוחלט לרכוש את עיקר הפעולה ההתיישבותית בדרום ובנגב. באזורים אלו לא היתה כל התקדמות התיישבותית מאז חידוש ההתיישבות ברוחמה ב-1944.⁵⁹ ההתיישבות המתוכננת בדרום ובנגב באה אפוא להשיג יעדים מדיניים ברורים. מטרתה:

הדירה יסודית כיבושית אל האיזור הזה, שהוא בעל חשיבות מכרעת לימים הבאים. בין שתצא לפועל גזירה של חלוקה, בין שלא תצא לפועל - התאחוות זו בנגב, שהיא פועל יוצא התיישבותי מקצועי מן הלימודים והניסויים במשך שלוש השנים האחרונות בשלוש ה'מצפות' שהקימונו בנגב, עשויה לפתוח דף חדש בתולדות ההתיישבות הציונית בארץ-ישראל. ואולם אם תצא גזירת

לקונגרס הציוני הכ"ב, באול, כסלו תש"ז, ירושלים חשוון תש"ז, עמ' 236-238; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 11.9.46, אע"ה, חט' 235IV, רש' IV, תיק 60; ישיבה מיום 19.9.46, שם, שם; י' כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 223, הערה 5; ויץ, יומני, ג, עמ' 107-111, 116.

55. ראה: י' כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 223, הערה 5.

56. שם; ח' פורת, 'המדיניות והפעילות הציונית' (לעיל הערה 17), עמ' 297-317; א' אורן, התיישבות בשנות מאבק: אסטרטגיה ישובית בטרם מדינה תרצ"ו-תש"ז, ירושלים תשל"ח, עמ' 169.

57. ויץ, יומני, ג, עמ' 107.

58. שם, עמ' 107; א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 169-170.

59. א' אורן, שם, עמ' 169-175.

החלוקה אל הפועל – אפשר ואפשר כי העובדות הללו שאנו יוצרים אותן מתוך מאמץ כספי, חלוצי, וארגוני-התיישבותי כביר, תכרענה לטובתנו את הכף בשעת ייצוב הגבולות; ומובן ממילא שאם חלילה החלוקה תקפחנו ותגסה בצורה זו או אחרת לחסום את דרכנו אל הנגב – הרי שאותן ח"י הנקודות החדשות עתידות להיות מכריעות בכל מאמץ שלנו לפרוץ את המחסום הזה ולשים לאל את המזימה של 'הקפאת הנגב'.⁶⁰

'מפעל העמדות' היה אמור להתבצע בשני שלבים. הראשון – העלאה מיידית של 14 נקודות, 11 מהן לנגב והדרום.⁶¹ הן היו אמורות לעלות באותו יום, כדי ליצור רושם רב ולהפיק את מרב ההשגים המדיניים.⁶² בשלב השני היו אמורות לעלות שבע נקודות נוספות לנגב ולדרום. במקביל לכך המוסדות הלאומיים היו אמורים לגשת לביצוע חמישה מפעלי מים – אחד מהם בבארות-יצחק. בסך הכל הסתכמה עלות המפעל כולו ביותר מ-720 אלף לא"י, שבהקצאתם היו אמורים להשתתף הסוכנות היהודית והקרן הקיימת.⁶³

מבין 21 העלויות המתוכננות במסגרת 'מפעל העמדות', הקצו המוסדות ארבע עלויות לתנועת הפועל-המזרחי. אחת מהן היתה מיועדת להשלים את גוש הקיבוץ-הדתי בעציון ושלוש יועדו לדרום ולנגב.⁶⁴ הוחלט כי הקיבוץ-הדתי יטול על עצמו שתיים מבין העלויות לדרום ולנגב, כדי להשלים את גוש בארות-יצחק, ואילו הנקודה השלישית תיועד לארגון המושבים של הפועל-המזרחי (לימים המושב תקומה שמדרום-מזרח לבארות-יצחק).

הקיבוץ-הדתי הבהיר כי לא יוכל להעלות יותר משתי נקודות, ועמד על כך כי הן יהיו בקרבת בארות-יצחק. העדפותיו היו לאדמות טנאל, הסמוכות לבארות-יצחק מצפון-מזרח (הקיבוץ עיבד את חלקן), ולאדמות נח'ביר שמדרום לבארות-יצחק (לימים בארי). בין שתי האפשרויות העדיף הקיבוץ-הדתי את אדמות טנאל, שכן ביתורן של אדמות נח'ביר הצריך עבודות קודמות של הכשרת קרקע. המועמדת להתיישבות בטנאל היתה קבוצת עלומים, שנחשבה באותו זמן לקבוצה הוותיקה ביותר בקבוצות הקיבוץ-הדתי שעדיין לא עלו להתיישבות.⁶⁵ זו היתה

60. שירות האינפורמציה, אצ"מ KKL 5/15625 (לעיל הערה 54).

61. היתר לג'דין, לנווה-אילן ולעיץ אבו-זיד – לימים עין-יצורים שבגוש עציון.

62. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 174-175.

63. סיכום ישיבות ההנהלות מיום 24.9.46 בדבר עלויות חדשות בנגב ובאזורים אחרים, אצ"מ ג'-53/891-S.

64. שם; מכתב גרנובסקי אל המחלקה להתיישבות מיום 6.10.46, אצ"מ KKL 5/14604; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 11.9.46, אצ"מ, חס' 235IV, רש' IV, תיק 60; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 19.9.46, שם, שם.

65. ידיעות מוזכרות הקבה"ד מיום 3.9.46, ארכיון הקבה"ד תיק ידיעות מוזכרות הקבה"ד; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 3.9.46, שם 562-85; עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 1; מכתבה של קבוצת עלומים אל המרכז החקלאי של

הקבוצה הראשונה של בני-עקיבא. ראשיתה בשנת 1937, בתור גרעין הכשרה בכפר-גדעון. הגרעין התאחד בשנת 1939 עם גרעין נוסף מנס-ציונה ואז גם הוכרו על הקמת הקבוצה ונקבע שמה. בשנת 1940 עברה הקבוצה לנתניה, ושלוש שנים אחרי-כן עברה לסביבות הרצליה ושם ישבה עד עלייתה להתיישבות. ב-1944 קלטה הקבוצה את הגרעין התורני ובמשך כל שנות קיומה היתה הקבוצה קשורה לעבודתה הארגונית והחינוכית של תנועת בני-עקיבא. בשנת 1945 נשקלה בקיבוץ-הדתי האפשרות להעלות את הקבוצה להתיישבות בתור הנקודה השנייה בעציון. בסוף 1946 מנתה הקבוצה 114 נפש, לרבות 18 משפחות ו-16 ילדים.⁶⁶

נקבע כי לנקודה הנוספת שתקום בסביבת הדרום, וכן להשלמת הגוש בעציון ולעליות נוספות שיבוצעו בעתיד, יישלחו גרעיני הכשרה. על סמך נסיונו בהעלאת קבוצות בתנאי היאחזות הנית הקיבוץ-הדתי, כי בשל צעירותם של הגרעינים לעומת הקבוצות, הם יוכלו להחזיק מעמד זמן רב בהיאחזות עד שיתבררו תנאי ההתיישבות.⁶⁷

בלחץ המרכז החקלאי של הסדרות העובדים הכללית הבטיחו המוסדות הלאומיים את אדמות נח'ביר לקיבוץ-המאוחד, אך אדמות טואל הובטחו לקיבוץ-הדתי. עוד החליטו המוסדות כי לקראת העלייה של נקודתו הנוספת באזור זה יוכל הקיבוץ-הדתי לבחור בין אדמות דיר-באלח מדרום לעזה (20 ק"מ מבארות-יצחק) ובין אדמות ח'פלה מדרום לבארות-שבע (30 ק"מ מבארות-יצחק). 'הזכות תהיה בידם להעלות מיד גרעין הכשרה לדיר באלח ובבאנו להגשים את השלב השני של תכנית העליות הנ"ל יוכל הפוהמ"ז לבחור בחולה במקום דיר באלח'.⁶⁸

בדיר-באלח הסתכם רכוש הקרקעי של הקרן הקיימת ב-260 דונם בלבד בסביבה ערבית עירונית. הוא היה מורכב מחלקות אחדות שרכשה הקרן הקיימת מיהודים פרטיים על רקע מאורעות 1936-1939. השטח היה חשוב בשל סמיכותו לכביש הראשי ולמסילת הרכבת למצרים, אך גודלו הועיר לא נתן כל פרספקטיבות לפיתוח התיישבותי של ממש במקום. על רקע זה (ובניגוד לנח'ביר ולמקומות אחרים בעליות המתוכננות) לא הציג המרכז החקלאי של הסדרות העובדים הכללית כל מועמד

הפוהמ"ז מיום 10.5.47, ארכיון הקבה"ד 203-33; מכתבה של מזכירות הקבה"ד אל מנהם קלרקופר מיום 23.10.46, שם 151-25; נתונים סטטיסטיים על קבוצת עלומים משנת 1946, שם 203-33.

66. עלונים, ל (שבט תש"ז), עמ' 14-17; שם, לג (אב-אלול תש"ז), עמ' 2; נתונים סטטיסטיים על הקבוצה משנת 1946, ארכיון הקבה"ד 203-33; " כן, ההתיישבות היהודית, עמ' 187, 189-191; סעד אחר צעד: ארבעים שנות התיישבות בנגב, סעד 1987, עמ' 19-1.

67. ראה: לעיל הערה 65.

68. מכתבו של גרנובסקי אל המחלקה להתיישבות מיום 6.10.56 - משם הציטוט, אצ"מ KKL 5/14064; וכן ראה: פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 19.9.46, אצ"מ, חט' 235IV, רש' IV, תיק 90; סיכום ישיבות ההנהלות מיום 24.9.46 בדבר עליות חדשות בנגב ובאזורים אחרים, אצ"מ ג'-53/89.S.

מטעמו לתפיסת המקום והוא הוצע לקיבוץ־הדתי.⁶⁹ על־פי תוכנית המוסדות נכללה העלייה לדיר־באלח בשלב הראשון של הגשמת 'מפעל העמדות', ואילו העלייה לטואל נקבעה לשלב השני.⁷⁰

הקיבוץ־הדתי היה חייב להכריע תוך ימים אחדים בין דיר־באלח ובין ח'ולה שמדרום לבאר־שבע. היה ברור כי דיר־באלח עדיפה, שכן היתה קרובה יותר לבארות־יצחק מאשר ח'ולה; לא היה אפשר אפוא לשלב את ח'ולה בגוש הקיבוץ־הדתי בדרום וגם הקרקע שם היתה נחותה מאוד בטיבה לעומת הקרקע שבדיר־באלח. יחד עם זאת, על רקע השטח המצומצם בדיר־באלח וריחוקו היחסי מבארות־יצחק, הקיבוץ־הדתי לא התלהב במיוחד גם מהצעת דיר־באלח, 'אולם בהתאם לדרכנו הכבושית חלוצית ראינו חובה לעצמנו להשתתף בכבוש זה אם כי לא נראו אז בעין האפשרויות להתישבות במקום'.⁷¹ לקבלת ההכרעה לעלות לדיר־בלאח תרמה הבטחת המוסדות הלאומיים, כי הנקודה תמצא את פרנסתה מעבודות חוץ בסביבה באמצעות סולל־בונה, ובהכרעה זו השתלבו גם שיקולי יוקרה תנועתית ושיקולים בדבר הצורך הכללי להבטיח את אחיזתו של הקיבוץ־הדתי בסביבה.⁷²

מכל מקום, אפשר לראות קו של רמיון בין הנסיבות של העליות לנקודה השנייה ולנקודה השלישית בעציון ובין נסיבות השלמתו של הגוש הדרומי של הקיבוץ־הדתי: המוסדות הלאומיים 'דחפו' את העליות הללו לעציון, בשל תוכניותיהם שהיו תגובה להתפתחויות מדיניות מסוימות באותו זמן, והם גם יזמו והמריצו את השלמת הגוש הדרומי של הקיבוץ־הדתי, לשם חיזוק האחיזה בדרום ובנגב על רקע תוכנית מוריסון־גריידי. למעשה, העלאתה של הנקודה השנייה לגוש הקיבוץ־הדתי בדרום והעלאת הנקודה השלישית לעציון (עין־צורים) התבצעו על רקע זהה וכמעט באותו מועד.⁷³ התהליך היה שונה מתהליך הקמתו של גוש הקיבוץ־הדתי בעמק בית־שאן: להשלמת הגוש שם פעל הקיבוץ־הדתי ללא לאות וביזמתו־שלו.

העליות לדיר־באלח, לח'ולה ולטואל והקמת כפר־דרום וסעד

כיתר העליות לקרקע ב'מפעל העמדות' כך גם את העלייה לדיר־באלח תכננו המוסדות הלאומיים בתור היאחזות 'עד שיתבררו התנאים הקרקעיים בסביבה',⁷⁴ ומי

69. אע"ה, שם; אצ"מ KKL 5/14064, שם; יצחק שמיר, עדות בעל־פה עם המחבר, בני דרום, 12.5.93; עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 16-18.

70. דו"ח משיבת ועדת ההתיישבות של הקבה"ד מיום 27.7.42, ארכיון הקבה"ד 14-2.

71. מכתב מזכירות הקבה"ד אל סירת־צבי מיום 30.12.46 - משם הציטוט, אט"צ, קלסר הקבה"ד 1937-1950; וכן ראה: פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 10.2.47, ארכיון הקבה"ד 562-85; עמורדים, תמוז-אב תשמ"ה, עמ' 356-357.

72. ראה הערה 71; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 7.1.47, ארכיון הקבה"ד 562-85; עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 18; ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 29.10.46, ארכיון הקבה"ד.

73. 'כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 185-193, 222-227.

74. ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 29.10.46, ארכיון הקבה"ד, תיק ידיעות מזכירות הקבה"ד.

יודע כמה זמן עוד יעבור עד שתרכשנה אדמות נוספות בסביבה שתאפשרנה לקבוצה היושבת כאן לעבור להתיישבות של קבע'.⁷⁵

תקציב העלייה נקבע לעשרת אלפים לא"י, והוא כלל הוצאות להקמת המחנה, לסידורי ביטחון ולקיומו של משק עזר. בתוכנית של משק העזר נכללו תחילת ההקמה של רפת, לול וגן ירקות. עיקר פרנסתה של הקבוצה העולה היה אמור לבוא מעבודות חוץ במסגרת עבודותיו של סולל-בונה במחנות הצבא הבריטי בסביבה. בשטח של הנקודה נמצאו מים מתוקים, והמוסדות תכננו לבצע שם קידוחים, כדי להעביר את המים ליתר הנקודות בנגב.⁷⁶

מועד העלייה נקבע למוצאי יום כיפור תש"ז (תחילת אוקטובר 1946) ובו-זמנית עלו עשר נקודות נוספות לדרום ולנגב. לימים קיבל המבצע כולו את הכינוי "א"א הנקודות". את משימת העלייה הטיל הקיבוץ-הדתי על שני גרעיני הכשרה בוגרי כפר הנוער הדתי במחוזרים ח', י' ו"א. מטרת הגרעינים היתה ליצור קבוצה עצמאית ראשונה מיוצאי כפר הנוער, מופת להניכי המוסד שהתבלטה בו תופעת אי-הצטרפותם של הבוגרים לקיבוץ-הדתי. לשם הכשרה שהה אחד הגרעינים בבארות-יצחק מאז שלהי 1945, ואילו הגרעין השני הגיע לבארות-יצחק מאוחר יותר. ככל הנראה היכרותם של הגרעינים עם הסביבה ותנאיה הביאה את הקיבוץ-הדתי לבחור בהם למשימת העלייה אל דיר-באלח; אולם עצם הפנייה לגרעינים אלו, שגיל חבריהם לא עלה על שבע-עשרה-וחצי, באה להם בהפתעה, שכן על-פי החלטת הקיבוץ-הדתי מאוגוסט 1946, היה על הגרעין המבוגר יותר מבין השניים להצטרף לאחת הקבוצות שליד המושבות לשנת הכשרה נוספת, ואילו הגרעין הצעיר יועד להכשרה באחד המשקים.

באופן מפתיע הוטל גם עלינו להיות אחד מבין אחד עשר היישובים ... מתוך הפתאומיות שבה התקבלה החלטה זו לא היתה שהות בידינו לחשוב על התפקיד הקשה שהוטל עלינו. כמובן ראינו בצעד זה תפקיד חלוצי גדול וחשוב. רק שבועות מספר אחרי העליה עמדנו על כך באיזה מבחן קשה הועמדנו כאן.

בעלייה, שהשתתפו בה שלושים חברים, נעשו הגרעינים לקבוצה שקיבלה את השם 'נתיבות', וזמן קצר אחרי-כן קיבל המקום את השם 'כפר-דרום'. לבקשת הקיבוץ-הדתי השתתפו בעלייה גם חברים מקבוצות שלוחות ועלומים, אולם עיקר העזרה בעלייה ובבניית המחנה נתקבלה מבארות-יצחק, שסייעה רבות גם לעלייתן של נקודות נוספות מהאחת-עשרה.⁷⁷

75. עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 17.

76. שם, עמ' 16-18.

77. עלונים, לג (אב-אלול תש"ז), עמ' 16 - משם הציטוט; וכן ראה: ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 3.9.46, ארכיון הקבה"ד; ידיעות מיום 29.10.46, שם; מכתב הקבה"ד אל מנהלם

חודש אוקטובר 1946 היה אפוא שיא בפעילותם ההתיישבותית של הפועל-המזרחי והקיבוץ-הדתי. מלבד עלייתו של קיבוץ כפר-דרום, עלה באותו יום במסגרת י"א הנקודות גם המושב תקומה, שהשתייך לתנועת הפועל-המזרחי. ימים אחדים אחרי-כן עלה קיבוץ עין-צורים להתיישבות והשלים את גוש הקיבוץ-הדתי בעציון. עוד קודם-לכן הובטחה העלייה לטואל ועמה הובטחה השלמת הגוש הדרומי של הקיבוץ-הדתי. עלונים, בטאונו של הקיבוץ-הדתי, היה יכול אפוא לציין בסיפוק רב את השגיו התנועה הקיבוצית הדתית בשנה החולפת בתחום ההתיישבות הגושית:

לא רק שנתווספו לנו ישובים נוספים אלא התקדמנו גם בביצוע התכנית הגושית. בשנה זו קם הגוש הראשון בעמק בית שאן עם עליית 'אמונים' לעין הנצי"ב וכן הגוש השני בהרי ירושלים ... גם בגוש הדרומי התקדמנו ובארות יצחק יצאה מבדידותה ... והמוסדות הקציבו את הסכום הדרוש להתיישבותה של קבוצת עלומים בשכנות בארות יצחק העומדת לצאת לפועל בשבועות הקרובים ... העלינו גם גוף נוסף לכפר דרום ...⁷⁸

כן נאמר שם:

העליות האחרונות היו צעד גדול קדימה בהגשמת תכנית ההתיישבות של הקבוץ - השלמת הגושים. אחרי יצירת גוש עמק בית שאן הגענו להשלמת גוש הרי חברון ולצעדים של ממש להשלמת גוש עזה. לאחר הישגים ממשיים אלה יכול אפוא הקיבוץ לגשת לביצוע תכנית ההתיישבות חדשה הכוללת את מילוי הגוש בעזה, נקודה נוספת על יד יבנה ופתיחת גוש חדש.⁷⁹

עם זאת העלייה לטואל התארכה יותר מכפי שהעריך הקיבוץ-הדתי, ודווקא היא היתה בעיניו נקודתו השנייה בגוש הדרומי, יותר מאשר כפר-דרום. כזכור, המוסדות הלאומיים תכננו לבצע את העלייה לטואל בשלב השני של העליות לדרום ולנגב. בתחילת פברואר 1947 הוחלט במוסדות לגשת לביצוע מידי שלב שני זה בתוכנית העליות לדרום ולנגב, וכן הוחלט להעלות כמה נקודות נוספות שבעבר ביקשו להעלותן, אך מסיבות שונות - בעיקר תקציביות - העליות לא יצאו לפועל.

קלרקופר מיום 23.10.46, שם 151-25; מכתב הקבה"ד אל טירת-צבי מיום 30.12.46, אטי"צ, קלסר הקבה"ד 1937-1950; עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 16, 18, 46; יצחק שמיר, לעיל הערה 69; סיכום ישיבה שהתקיימה בין נציגי כפר-דרום ובארות-יצחק ביום ה' בחשוון תש"ז, ארכיון הקבה"ד 151-25; תוכידי הקבה"ד, שם 546-83; 'לתולדות הקבוצה' (נתיבות-מורשה) מיום י' בשבט תש"ט; הנוף אחימן, עדות בעל-פה עם המתבר, אפרת, 20.7.93.

78. עלונים, כו-כו (תשרי-חשוון תש"ז), עמ' 38.

79. שם, עמ' 1.

הכוונה היתה לבצע את העליות מידית ובבת אחת, כדי '... לעודד את היישוב בארץ ישראל והציונים בכל תפוצות ישראל במצב החמור והגורלי שבו נמצאת התנועה הציונית בימים אלה, ימי המכתב האולטימטיבי של השלטון להנהלת הסוכנות בו מרחפת סכנה להטלת מצב צבאי על היישוב בארץ ישראל כדי לדכאו...'⁸⁰ באותם הימים סירבו הוועד הלאומי והנהלת הסוכנות להענות לדרישתה האולטימטיבית של הממשלה לשתף פעולה לדיכוי הטרור. הובע אז חשש כבד מן התגובה הבריטית וביישוב שררה אווירה כבדה. מעבר לכך התוכנית היתה קשורה ברצון לקבוע עובדות ישוביות, בארץ בכלל ובדרום ובנגב כפרט, לפני ההכרעות המדיניות הצפויות. יתכן שהנהלת הסוכנות כבר ידעה פרטים על תוכניתו של בוויץ לפתרון בעיית ארץ-ישראל, לרבות הגבלת העלייה וצמצום השטח של הקנטונים היהודיים המתוכננים ל-16 אחוזים בלבד משטח הארץ.⁸¹

מגמת המוסדות הלאומיים היתה '... שהעליות לא תהינה מוגבלות לאזור אחד כי אם לאזורים שונים ותשמשנה ביטוי לקשר שבין הציונות ובין הארץ כולה והדים לחלקי היישוב שבקצווי הארץ השונים...'⁸² לבקשת הסוכנות היהודית הסכימה הקרן הקיימת לשאת במימון העליות.⁸³ מלבד ביצוע השלב השני בעליות לנגב ולדרום, תוכננו עליות להרי ירושלים, לגליל העליון ולשרון.⁸⁴ העלייה לשואל באמצעות קבוצת הקיבוץ הדתי עלומים נכללה בתוכנית המוסדות מתחילת פברואר 1947 לביצוע מידי של השלב השני בעליות לדרום והנגב;⁸⁵ אולם בעוד פלוגת החלוץ של עלומים עושה את דרכה לנגב ממקום מושבה של הקבוצה ליד הרצליה, הוחלט במוסדות מסיבות שונות לבטל לעת עתה חלק מהעליות לנגב. שואל היתה בין הנקודות שהעלייה אליהן בוטלה, וזאת בנימוק שעדיין לא נוצרה בטואל יתרה קרקעית מספיקה והעלייה להתיישבות עלולה להפריע לפעולת הרכישה שם. תחת זאת הציעו המוסדות לתנועת הפועל-המזרחי להפנות את עלומים לח'ולה, שהאחיזה בה היתה חשובה, שכן באזור זה היה אמור לעבור צינור המים לעסלוג' (לימים: רביבים). כוכור, ח'ולה הובטחה לתנועת הפועל-המזרחי בתור חלופה אפשרית לכפר-דרום.

80. פרוטוקול ישיבת הנהלת הק"ל והמחלקה להתיישבות יחד עם המרכז התקלאי מיום 7.2.47, אע"ה, חס' 235IV, רש' 1, תיק 2303; כן ראה: י' ויץ, יומני, ג, עמ' 138-139.
81. ראה: לעיל הערה 80; א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 178-179; א' שטרן (עורך), כרונולוגיה לתולדות היישוב היהודי החדש בארץ-ישראל: תרצ"ו-הש"ז 1936-1947, ירושלים 1974, עמ' 256; וראה גם: י' כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 247-248.
82. אה"ע, לעיל הערה 80.
83. י' ויץ, יומני, ג, עמ' 138.
84. י' כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 248.
85. סיכום ישיבות הנהלות מיום 24.9.46 בדבר עליות חדשות בנגב ובאזורים אחרים, אצ"מ ג'-53/891 S; פרוטוקול ישיבת המרכז התקלאי מיום 4.1.47, אע"ה, חס' 235IV, רש' IV, תיק 60; פרוטוקול ישיבת המרכז התקלאי מיום 6.2.47, שם, שם, תיק 61; י' ויץ, יומני, ג, עמ' 138-141.

ההכרעה הוטלה על מיכאל חזני, שעמד בראש המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי. המוסדות ביקשו ממנו למסור את תשובתו תוך עשרים-וארבע שעות. ללא התייעצות עם הקיבוץ-הדתי, החליטו ראשי המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי, מיכאל חזני ומרדכי פרנק, להפנות את פלוגת הכיבוש של עלומים לחזלה. שני נימוקים עיקריים עמדו מאחורי החלטתם: ראשית, הם סברו כי יוקרתה של תנועת הפועל-המזרחי מחייבת בכל מקרה השתתפות גופים שלה בעליות הקרובות לנגב;⁸⁶ שנית, הם העריכו כי נחוצה אחיזה זמנית בחזלה, כדי לזרו את המוסדות להעלות את עלומים לטואל בקרבת בארות יצחק. הובע חשש כי אם עלומים לא תישאר בנגב, התיישבותה בטואל עלולה להתבטל כליל. העלייה לחזלה היתה אמורה אפוא לשמש 'משכון עד שעניין טואל יהיה מעשי בשביל קבוצת עלומים ...'⁸⁷

נראה כי ראשי המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי פעלו כפי שפעלו גם על רקע העובדה שהעליות לנגב מתחילת פברואר התנהלו ללא תיאום מלא עם המוסדות, והדבר התבטא בכך שגם את חזלה תפס למשך יום-יומיים אחד מגופי התיישבות המסוגנים למרכז החקלאי של הסדרות העובדים הכללית (שלא על דעתו של מרכז זה).⁸⁸ כך או כך, שלא בידיעתו של הקיבוץ-הדתי עלתה פלוגת החלוץ של עלומים לחזלה בתחילת חודש פברואר 1947. הפלוגה מנתה עשרה בחורים וכתורה אחת, ובמהלך פברואר גדל מספר הנוכחים במקום לעשרים-וחמישה.⁸⁹

הידיעה כי עלומים נאחזה בחזלה עוררה תרעומת רבה בקיבוץ-הדתי. אומנם לאחר מעשה הבהיר המרכז החקלאי של הפועל-המזרחי את מניעיו: הוא הדגיש כי העלייה לחזלה אינה פוגעת בזכויותיו של הקיבוץ-הדתי על טואל; הוא אף הבהיר כי ידחה בקשה של תקומה, המושב של הפועל-המזרחי, לעבור לטואל - והקיבוץ-הדתי חשש

86. מתברר כי ימים ספורים לפני שיצאו לפועל העליות לנגב, באו המרכז החקלאי של הסדרות העובדים הכללית והמרכז החקלאי של הפוהמ"ז להסכם בדבר החלפת האופציה של הפוהמ"ז בחזלה לאופציה באדמות מדבת שמצפון-מערב לחזלה. הסכם זה עדיין לא היה ידוע למוסדות, וחזני הכחיש את דבר קיומו בשיחה עם יוסף ויץ. מאחר שהמוסדות ביטלו את העלייה גם למדבה, הפוהמ"ז היה עלול למצוא עצמו בעלייה הנוכחית ללא כל אחיזה בנגב. על ההסכם, אישורו בכתב בידי חזני והכחשתו, ראה פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 6.2.47, אע"ה, חט' 2351V, רש' IV, תיק 61. מכתב חזני אל הרצפלד מיום 6.2.47, אצ"מ S 15/9754; י' ויץ, יומני, ג, עמ' 139-140.

87. מכתב משה כהן מהקבה"ד אל דוד וחנוך מיום 17.2.47 - משם הציטוט, ארכיון הקבה"ד 149 א'-125; וכן ראה: פרוטוקול ישיבת מזכירות הקבה"ד מיום כ' בשבט תש"ז, ארכיון סעד, תיק חזלה; מכתב קבוצת עלומים אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 10.5.47, ארכיון הקבה"ד 203-33.

88. מכתב קבוצת עלומים אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 10.5.47, ארכיון הקבה"ד 203-33; נתיבה, מא (שבט תש"ז), עמ' 1; י' ויץ, יומני, ג, עמ' 139-142; ארכיון סעד, לעיל הערה 87; סעד אחר צעד, עמ' 19.

89. נתן קאופמן (חבר סעד), מכתב למחבר מיום כ"ב באייר תשנ"ג; מכתב עלומים אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 23.2.47, ארכיון סעד, תיק חזלה.

מאוד מהתפתחות זו. למרות הבהרות אלו לא נחה דעתם של חברי המזכירות המורחבת של הקיבוץ הדתי שהתכנסה לדון בסוגיה ימים אחדים לאחר היאחזותה של הפלוגה מעלומים בח'זלה.

דיוני המזכירות ביטאו חששות מהישארות קבועה של עלומים במקום בודד שאין לו כל קשר לאחד מגושי הקיבוץ הדתי, אין כל תוכנית לפתוח בו גוש של הקיבוץ הדתי ותנאיו המשקיים והקרקעיים גרועים ('שהיו חול, חול, חול, נודד ממש').⁹⁰ נטען שם כי הנוכחות בח'זלה תעמיס נטל כבד מנשוא על הקבוצה ועל תנועת הקיבוץ הדתי, וכל זאת בשעה שהקיבוץ הדתי נאלץ לדאוג לנקודתו בכפר-דרום, הנמצאת ממילא בתנאי היאחזות קשים ובמיוחד לאחר שהתברר כי סולל-בונה איננה מספקת את מקומות העבודה כפי שהבטיחה. לקיבוץ הדתי היה ברור כי שתי היאחזויות בודדות בנגב הן מעל ומעבר לכוחו, ואף הושמעו דיבורים על נטישת כפר-דרום. נוסף על כך 'עלומים לא באה בחשבון להתאחזות משך כמה שנים'. גם עלומים טענה שכל הסכמתה לעלות לח'זלה גבעה מכך שסברה כי הדבר יורו את עלייתה לטואל, ואילו קיבוץ בארות-יצחק חשש שהישארותה של קבוצת עלומים בח'זלה תקטין את הסיכויים להשלמת הגוש בקרבנו.

אומנם בדיוני המזכירות המורחבת הושמעה גם דעה אחרת: 'מאחר שמספר הגופים שעומדים על סף ההתיישבות הוא די גדול, יש להתיחס ברצינות לח'זלה. בוודאי יעשו המוסדות מאמצים גדולם בח'זלה, דוגמת עסלוג', ובוודאי יהיה די עבודה בקרוב. נחסל את "נתיבות" [כפר-דרום] ונחזיק את ח'זלה ...'; אף-על-פי-כן, זו היתה דעת מיעוט, והחלטת הקיבוץ הדתי שללה בתוקף המשך החזקת קבוצה במקום. מאחר שהיוקרה והמעמד הפוליטי של תנועת הפועל-המזרחי היו כרוכים באחיזה במקום, הוצע כי התנועה כולה תשתתף בתפיסתו. המזכירות החליטה כי בבוא העת היא תקבע את מידת השתתפותו של הקיבוץ הדתי בפעולה זו.⁹¹ החלטות אלו הביכו את המרכז

90. נתן קאופמן, שם - משם הציטוט, והשווה גם אצל י' ויץ, יומני, ג, עמ' 167 המתאר את טיבן הגרוע של אדמות ח'זלה.

91. ארכיון סער, לעיל הערה 87 - משם הציטוטים; וכן ראה: מכתב הקבה"ד אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 24.12.46, ארכיון הקבה"ד 151-25; מכתב משה כהן מהקבה"ד אל דור וחנוך מיום 17.2.47, שם 149 א'-125; מכתב הקבה"ד אל שליחיו שבחול מיום 29.4.47, שם; עלונים, ל (שבט תש"ז), עמ' 26; נתן קאופמן, לעיל הערה 89; עמודים, תמוז-אב תשמ"ה, עמ' 357; פרוטוקול ישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד מיום 17.6.47, ארכיון הקבה"ד 562-85; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 20.5.47, א"ע"ה, חט' 2351V, רש' IV, תיק 61. בעניין המצב בכפר-דרום והשפעתו על ההחלטות בקשר לח'זלה ראה ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום כ"ג בטבת תש"ז, דו"ח מיישיבת המזכירות המורחבת של הקבה"ד, תיק ידיעות מזכירות הקבה"ד, ארכיון הקבה"ד. נאמר שם בין השאר: 'המצב בנתיבות [כפר-דרום] מעורר דאגות. התברר שאין שם התנאים המספיקים למחנה התאחזות שתספק עבודה לחברים. מצב הכסחון קשה. הקיבוץ פנה לקבוצות לשלוח לשם חברים בגיוס אולם לא נענה. נצטרך לדון על כך, אם הקיבוץ צריך להחזיק במקום הזה ...'.

החקלאי של הפועל-המזרחי, '... אבל לא ראינו שום אפשרות לשנות את הכוון היסודי בתכנית ההתיישבות של הקיבוץ [הדתי] ובשביל קבוצת עלומים בפרט ...'⁹² במרכז החקלאי של הפועל-המזרחי הוחלט אפוא, על דעת הקיבוץ-הדתי, כי בחזרה תשב פלוגת כיבוש של הפועל-המזרחי, שתורכב בחציה מחברי אחד הארגונים המושביים (מוריה) ובחציה האחר מחברי קבוצות שונות של הקיבוץ-הדתי. החלטה זו סללה את הדרך לכך שבאפריל 1947 עזבו מרבית חברי עלומים את חזרה וחזרו למחנה הקבוצה שליד הרצליה. בחזרה נבנה בינתיים מחנה היאחזותי ופלוגת הכיבוש של הפועל-המזרחי שהתה בו עד סתו 1947. ארגון מוריה היה הגוף הדומיננטי בפלוגה.⁹³ בנובמבר 1947 התיישב במקום קיבוץ השומר-הצעיר נחשונים, ובשנת 1949 הוא עבר לנקודת התיישבות בסביבות פתח-תקווה.⁹⁴ עליית עלומים לטואל יצאה לפועל רק בסוף חודש יוני 1947.⁹⁵ פחות מחודשיים קודם-לכן, בתחילת מאי 1947, סיימה הקרן הקיימת משאומתן על רכישת כאלף דונם נוספים בטואל. עלות הרכישה היתה גבוהה, אולם הוחלט לבצעה, 'כי הקרקע שם חשובה לנו מאד'.⁹⁶ עתה הוסרו המכשולים הקרקעיים שמנעו את העלייה לטואל בחודש פברואר, ואכן ימים אחדים אחרי-כן כללו המוסדות את העלייה לטואל במסגרת השלמתן של שבע העליות המתוכננות שעדיין לא יצאו לפועל.⁹⁷

92. שם, ארכיון הקבה"ד 149 א'-125.

93. מכתב עלומים אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 23.2.47, ארכיון סעד, תיק חזלה; מכתבו של הקבה"ד אל עלומים מיום 13.3.47, שם, שם; מכתב הקבה"ד אל שליחיו בחו"ל מיום 29.4.47, ארכיון הקבה"ד 149 א'-125; מכתב מזכירות הקבה"ד אל קבוצת שחר מיום 12.3.47, שם, שם; ידיעות מזכירות הקבה"ד, מהימים 31.3.47, 6.7.47, שם, שם; הוצאות על חשבון התקציב, 30.9.47, אה"ע, חס' 235IV, רש' 1, תיק 2180 ד', חזלה; עלונים, ל (שבט תש"ז), עמ' 26; מענית, ניסן תש"ז, עמ' 3; פרוטוקול ישיבת המרכז החקלאי מיום 20.5.47, אה"ע, חס' 235IV, רש' IV, תיק 61; קרננו, אלול תש"ז, עמ' 5. וראה על מחאתו של הרצפלד בפני חזני על כך שאך חודשיים קודם-לכן נאלץ, על-פי דרישות הפוהמ"ז, להוריד מחזלה גוף המסונף להסתדרות העובדים הכללית ועתה חברי עלומים עוזבים את המקום, '... בכדי להביא לשם גרעין חדש שכל חבריו עלו ארצה אך לפני חודשים ספורים ...'. הרצפלד התכוון ככל הנראה לגרעין מוריה. מכתב הרצפלד אל חזני מיום 23.4.47, אה"ע, חס' 235IV, רש' 1, תיק 1963.

94. *Jewish Villages in Israel, Jerusalem 1949*, pp. 128-129; ישיבת ב"כ משקי הנגב בשאלת הקמת מפעל יהלומים מיום 15.2.48, אה"ע, חס' 235IV, תיק 2180 ב' (1); א' ביין, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, תל-אביב 1982, עמ' 273, 278. ביוני ביקר במקום יוסף ויץ ודיווח כי '... ראיתי את המחנה של הפוהמ"ז והוא עלוב מאד ...'. על כך ראה: י' ויץ, יומני, ג, עמ' 167; וראה גם: ב"צ מיכאלי, יישובים שניטשו, תל-אביב 1980, עמ' 216, שלא דייק בפרטים.

95. מכתב מזכירות ועדי הגושים והמועצות האזוריות אל שר הפנים י' גרינבוים מיום 23.7.48, אה"ע, חס' 235IV, תיק 2081 ב'; פרסום הקק"ל על הקמת סעד, 1.7.46, אצ"מ KKL 5/15315.

96. י' ויץ, יומני, ג, עמ' 159.

97. שם, עמ' 160; סיכום ישיבת המחלקה להתיישבות עם המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 19.5.47, אצ"מ S 45/9754.

באמצע מאי הוחלט במוסדות הלאומיים כי יש להעלות את הפעולה בנגב לדרגת קדימות עליונה. ברקע הדברים היתה החלטת האו"ם להקים ועדה מיוחדת לענייני ארץ ישראל (אונסקו"פ) ושיגורה הקרוב של הוועדה לארץ. יוסף ויץ כתב בעקבות כך ביומנו: 'האם לא עלינו לקבוע את העובדות בנגב? העברת הצינור והקמת נקודות נוספות הן צו השעה...'. והוא הוסיף מאוחר יותר: 'עת לעשות לנגב - הפרו מעשיך ביתר חלקי הארץ. ויץ דיבר על הצורך להעלות 'עוד שבע-שמונה נקודות' לצד השלמה מידית של צינור המים.⁹⁸

באמצעים אלו התכוונו המוסדות להראות לוועדת האו"ם כי יש טעם בניסיון לפתח את הנגב וכך לשכנע אותה להכלילו בסופו של דבר בגבולות המדינה היהודית.⁹⁹ העלייה לטואל היתה אמורה להיות חלק מאותו מאמץ;¹⁰⁰ אך היא גם היתה אמורה להשלים את הגוש הדרומי של הקיבוץ-הדתי ולתת מענה לקבוצת עלומים, שחזרה ודרשה לעלות להתיישבות.¹⁰¹

תכנון העלייה והנקודה החלו כבר בסוף חודש מאי.¹⁰² לרשות הקבוצה הועמדו כ־1300 דונם, כ־1000 מהם מרוכזים בגוש אחד וראויים לעיבוד שיאפשר התפתחות משקית מהירה.¹⁰³ עוד לפני עלייתה של עלומים דנה הקבוצה עם בארות-יצחק על חלוקת הקרקעות במקום. על-פי ההסכם, שהושג בשיתופה של ועדת המשק בקיבוץ הדתי, נדחתה החלוקה הסופית בחודשים אחרים, אך נקבע אילו קרקעות שיירכשו בעתיד יקבל כל אחד מהמשקים עד חלוקה זו.¹⁰⁴

עלומים גם החליטה עוד לפני העלייה למסור את תכנון המחנה לאדריכל דתי: '... הן מבחינה תנועתית והן מתוך הניסיון שאדריכל לא דתי אינו מתחשב בצרכים המיוחדים של קבוצה דתית...'.¹⁰⁵ ככל הנראה עמד לנגד עיניה של עלומים נסיון של נקודות הקיבוץ-הדתי הקודמות. לביצוע המשימה נבחר מאיר בן-אורי.¹⁰⁶

98. " ויץ, יומני, ג, עמ' 161, 168. וכן ראה עמ' 162-163.

99. א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, עמ' 190-192.

100. סיכום ישיבת המחלקה להתיישבות עם המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 19.5.47, אצ"מ S 15/9754; " ויץ, יומני, ג, עמ' 169.

101. מכתב הקבה"ד אל המרכז החקלאי של הפוהמ"ז מיום 10.5.47, ארכיון הקבה"ד 203-33.

102. ראה אצ"מ, לעיל הערה 100.

103. ראה אצ"מ, לעיל הערה 95.

104. סיכום ישיבת ועדת המשק של הקבה"ד מיום 26.6.47, ארכיון הקבה"ד 1275-163; פרוטוקול הישיבה מאותו יום, שם, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת התיישבות של עלומים יחד עם נציגי הקבה"ד מיום 11.6.47, ארכיון סעד, תיק פרוטוקולים של ישיבות מזכירות ואספות; פרוטוקול ישיבת מזכירות מיום 26.6.47, שם, תיק ישיבת מזכירות ואספות 1947.

105. פרוטוקול ישיבת ועדת התיישבות של עלומים יחד עם נציגי הקבה"ד מיום 11.6.47, ארכיון סעד, תיק פרוטוקולים של ישיבות מזכירות אספות; וכן ראה: מכתב מטריקין אל בן-אורי מיום 16.10.47, אצ"מ S 14/218; מכתב מטריקין אל מאיר בן-אורי מיום 24.23.47, שם.

106. " כץ, ההתיישבות היהודית, עמ' 122-125, 216-217.

תקציב העלייה נקבע ל-14 אלף לא"י. זה היה תקציב מצומצם, לעלייה היאחזותית, והוא דמה לתקציבים של יתר הנקודות שעלו באותה תקופה. עיקרו נועד להקמת המחנה הזמני, להון חוזר, לסידורים בטחוניים, להקמת בניין ביטחון ולסידורי מים.¹⁰⁷ אלה הובאו תחילה בעגלות מבראות-יצחק, אך כעבור זמן קצר התחברה הנקודה לצינור המים לנגב, שעבר לידה.¹⁰⁸ עם עלייתה התכוננה הקבוצה לעסוק בקידוח מים, בהקמת בריכת מים ובהכנת שטחים לנטיעת עצי פרי בהשקיה.¹⁰⁹ עליית קבוצת עלומים לטואל התקיימה כאמור בסוף חודש יוני 1947 והמקום קיבל אז את השם 'סעד'. אחרי העלייה נשארו בנקודה כ-25 חברי קבוצה, והתקווה היתה כי לאחר כשנה-יחצי תוכל כל הקבוצה להתאחד במקום והמחנה בהרצליה יחוסל.¹¹⁰ זו היתה נקודת ההתיישבות העשירית במניין הנקודות של הקיבוץ-הדתי והיא השלימה את גוש ההתיישבות השלישי שלו.¹¹¹ בארות-יצחק, ששימשה כבר בעבר נקודת מוצא לארבע מבין י"א הנקודות, סייעה רבות בארגון ובביצוע העלייה לסעד. עתה 'שמחתם [של בני בארות-יצחק] גדולה יותר, שלימה יותר, אינטימית יותר. לא יהיו עוד מבודדים ומנותקים. שכנים קרובים יהיו להם. וקרובים תרתי משמע: קרבה גיאוגרפית וקרבה רעיונית'.¹¹² בעצה אחת עם המוסדות נקבע כי התוכנית לפיתוח המשק בשנת תש"ח תקיף כ-500 דונם פלחה, 30 דונם מטעים ו-110 דונם שלחין למספוא ולגן-ירק. תוכנן גם להקים רפת ל-15 פרות ו-10 עגלות ולול לאלף עופות. הועלתה גם אפשרות להקים בסעד מפעל מלאכה.¹¹³

סיכום: הקיבוץ-הדתי והתיישבותו בספר

יצירת גוש ההתיישבות של הקיבוץ-הדתי בדרום מדגימה את תופעת היאחזותה של תנועה קיבוצית זו בספר ארץ-ישראל. עיון במפת ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל ערב מלחמת השחרור מגלה כי קבוצות הקיבוץ-הדתי נאחזו כולן באזורי הספר של ארץ-ישראל בתקופת המנדט: בעמק בית-שאן, בהרי חברון ובנגב המערבי.

107. הוצאות ע"ח תקציב סעד ליום 30.9.47, אע"ה, חט' 235IV, רש' 1, תיק 1963.
108. ידיעות מזכירות הקבה"ד, 5.9.47, תיק ידיעות מזכירות הקבה"צ, ארכיון הקבה"ד; פרסום הקק"ל על הקמת סעד מיום 1.7.46, אצ"מ KKL 5/15315.
109. אצ"מ, שם.
110. שם; פרוטוקול אספת חברים מיום 29.6.47, ארכיון סעד, ספר פרוטוקולים של אספות חברים; ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 5.9.47, ארכיון הקבה"ד; יומן טואל, י"א-י"ח תמזו תש"ז, שם, מכל סעד. איחוד הקבוצה בסעד וחיסול המחנה בהרצליה יצא לפועל רק בשנת 1950. על כך ראה: סעד אחר צעד, עמ' 37-40.
111. ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 5.9.47, תיק ידיעות מזכירות הקבה"ד, ארכיון הקבה"ד.
112. נתיבה, מו-מו (תמוז-אב תש"ז), עמ' 1-2, וראה שם בהרחבה את תיאור העלייה. על תיאור העלייה ראה גם: קבוצת עלומים: דין וחשבון חצי שנתי מניסן תש"ז ועד אלול תש"ז, הרצליה-סעד תש"ח, עמ' 24.
113. קבוצת עלומים: דריה חצי שנתי, עמ' 26; ידיעות מזכירות הקבה"ד מיום 5.9.47, תיק ידיעות מזכירות הקבה"ד, ארכיון הקבה"ד.

תפרוסת זו של ישובי הקיבוץ-הדתי לא היתה תוצאה מעדיפות הספך בעיני הקיבוץ-הדתי וקבוצותיו או בעיני תנועת הפועל-המזרחי. היא קשורה בשלושה גורמים; האחד: הקיבוץ-הדתי הוקם רק בשנות השלושים, ולפיכך הוא גכנס למעגל התיישבות הקבע רק בתקופה מאוחרת יחסית - החל מהמחצית השנייה של שנות השלושים; השני: העדיפות שקבעו באותו זמן המוסדות הלאומיים ליישובם של אזורי הספך; והשלישי: מדיניות ההתיישבות הגושית של הקיבוץ-הדתי.

כניסתו של הקיבוץ-הדתי למעגל התיישבות הקבע התרחשה בתקופת עליונותם של המוסדות הלאומיים בהכוננת ההתיישבות, והם שמיקמו את ישובם של אזורי הספך בראש סדר העדיפויות. הרקע לקביעה זו היה דו"ח הוועדה המלכותית מ-1937, הספר-הלבן מ-1939 וחוק הקרקעות מ-1940 והחלטות בריטיות ובינלאומיות אחרות במהלך שנות הארבעים, שמשמעותן היתה איום של ממש לקרוע את אזורי הספר מתחומי המדינה היהודית העתידה. פעולת ההתיישבות נועדה למנוע סכנה זו.

ביישובם של אזורי הספך העדיפו המוסדות את הקיבוצים על פני המושבים, ואכן הקיבוצים היו הדומיננטיים באזורי הספך בתקופה הנידונה כאן. לכן ברור מדוע הקיבוץ-הדתי, שהחל את פעילותו בתקופה שהמוסדות העדיפו את הספך, התיישב בסופו של דבר באזורים אלו. אומנם הקיבוץ-הדתי היה יכול להתלבט ולשקול בין אזורים ואתרים שונים בספך, אך הוא לא היה יכול לפרוץ אל מחוץ לגבולות הספך, אם היה ברצונו לצאת להתיישבות קבע.

מדיניות ההתיישבות הגושית של הקיבוץ-הדתי חיזקה מגמה זו, שכן היאחותה של קבוצה ראשונה באזור ספך מסוים חיבה במוקדם או במאוחר התיישבותן של שתיים נוספות באותה סביבה. כך שימשה בארות-יצחק, שפתחה את הגוש של הקיבוץ-הדתי בספך הדרומי, אבן שואבת לכפר-דרום ולסעד. באופן דומה 'שאבה' אליה טירת-צבי שבספך עמק בית-שאן את שדה-אליה ועין-הנצי"ב וכך גם כפר-עציון, שבספך הרי חברון, 'שאבה' אליה את משואות-יצחק ועין-צורים.

אומנם המוסדות אימצו עקרונות את מדיניות ההתיישבות הגושית של הקיבוץ-הדתי, אולם הגוש הדרומי שלו לא נקבע בתוך מרחב הספך הדרומי על-פי העדפותיו. כוחו הנחות מהבחינה התנועתית-פוליטית, וכן נחיתות כוחה של תנועת-האם שלו, הפועל-המזרחי, אילצוהו להתפשר. לפיכך אדמות בית-חגון לא שוריינו לנקודתו השנייה של הקיבוץ-הדתי בסביבה ונמנעו ממנו אדמות גח'ביר לנקודה נוספת. הקיבוץ-הדתי לא התנגד רק לעליית קבוצה שלו לאדמות ח'זלה; דומה כי רק בלית-ברירה הוא הסכים להתיישבות קבוצה שלו בכפר-דרום. הקיבוץ-הדתי נאלץ להתפשר בקביעת התיישבות הקבע גם בגוש שלו שבעמק בית-שאן וגם בגוש עציון.

קצב השלמתו של הגוש הדרומי וכן קצב השלמתם של הגושים האחרים אף הם לא היו בשליטתו המלאה של הקיבוץ-הדתי; משימותיו השונות, האתגרים שהיה עליו להתמודד עמם, הקף מניינו וסדרי העדיפויות הפנימיים שלו על רקע תנאי הזמן המיוחדים - כל אלה אומנם השפיעו על קצב השלמתם של הגושים; אך יותר מכך השפיעו על הקצב תוכניות ההתיישבות של המוסדות הלאומיים, רכישת הקרקעות שהם היו מופקדים עליה וקביעותיהם בדבר אתרי ההתיישבות ומועד העלייה אליהם.